

UYGUR EDEBİYATINDA ROMAN*

DR. GÜLZADE TANRIDAĞLI

Uygurlar uzun bir tarihe ve köklü bir medeniyete sahip bir Türk topluluğudur. Uygur edebiyatı İslâmiyetten önce Budist ve Maniheizt Uygurların yazdığı metinlerle başlar; İslâmiyetten sonra meydana gelen büyük eserler *Kutadgu Bilig*, *Divan-ı Lugati't - Türk* ve *Atabetü'l Hakayık* ile devam eder. Şiir sahasında yüksek seviyelere ulaşmış olmasına rağmen Uygurlar romanı geç tanımışlardır. Kapalı bir doğu toplumu olmanın yanı sıra, çeşitli dönemlerde birbirini izleyen siyasî baskılar, yasaklar, Uygurların dünya ile temasını keser ve roman türünü tanımlarını engeller. Roman ihtiyacını geleneksel hikâyeler karşılamıştır. 1930-1940'lı yıllarda ilk roman denemeleri yapılmış olmasına rağmen, Uygur roman-cılarının eserleri çeşitli sebeplerle yayımlanmaz veya yayımlanamaz. Bu roman denemelerinden biri olan *Kanlı Toprak* (Kanlık Yer)'den aşağıda bahsedilecektir.

Çin edebiyatını yakından tanıyan Uygur aydınları romanı, Rus, Avrupa ve Türk romanlarından dolaylı şekilde tanımışlardır. Uygur yazarlarının biyografilerinin incelenmesi, 20. yüzyılın başlarından itibaren eser veren yazarların akıbetinin hep idamla son bulduğunu göstermektedir. Bu yazarların eserleri yakılır ve kendilerine çizilmiş fikir kalıbının dışına çıkanlar yok edilmişlerdir. Daha sonraki dönemlerde ise birçoğunun ömrü fikir suçlusu olarak hapishanelerde ve sürgünlerde geçmişlerdir.

1976'da Mao'nun ölümünden sonraki Çin 11. Büyük Kongresi (1978) Üçüncü Kurultayında alınan kararlar, devlet siyasetinde değişiklik yapılmış ve kısmen gevşemeler olmuştur. Kültür devrimi sırasında çok ıstırap çekmiş olan Uygurlar, bu tarihten sonra yasaklamalar kısmen kalktığı için yazarlarına kavuşmuşlardır. Bu tarihten itibaren Uygur yazarları yeniden yazma haklarına ve belirli ölçülerde yazma özgürlüğüne kavuştukları için, altı yedi yıl içinde art arda ondan fazla roman yayımlanmıştır. Yazılan bu romanların büyük kısmı konularını tarihten

* Bu makale *Uygur Romanı* başlıklı doktora tezimin gözden geçirilmiş "Sonuç" kısmına dayanmaktadır.

alır. Yazarlar tarihî romanlarla, o zamana kadar tarihini bilmeyen genç kuşağa, yakın çağ tarihini öğretme amacını güderler. Yine de bu romanlar büyük edebî eserler olmaktan çok, henüz bir başlangıçtır.

“Uygur Romanı” konulu çalışmamız bitmek üzereyken elde edebildiğim Mehmet Emin Tohtı Ayup’un *Kanlı Toprak* (Kanlık Yer) romanı 1943’te yazılmıştır. Yazar eserini 1943’te Doğu Türkistan’da yayımlatma imkânı bulamamıştır. Daha sonra eser Çinceye çevrilerek 1951’de Çin’de çıkan *Kuzeybatı Edebiyat Sanatı* dergisinin dört ve dokuzuncu sayılarında Çince olarak yayımlanmıştır. Eser 1986’da Uygur yazarları tarafından araştırılıp bulunur ve ancak 1989’da yayımlanması için izin alınabilir. Bu romanın yayımlanma serüveni, o dönemden bu döneme yayın imkânlarının zorluğu hakkında bir fikir verebilir.

Eserin girişinde anlatıldığına göre, 1943’te yazar Kaşgar’da çalışırken Şiao Yunan adlı Uygurca bilen bir Çinli aydın bu romanı okumuş ve Çin’e dönmek üzere Kaşgar’dan ayrılırken eseri Çinceye çevirerek Çin’de yayımlatmaya söz vermiştir. Fakat eser Çinceye çevrildikten sonra bir türlü yayımlanmaz. Şiao Yunan 1949’daki komünist yönetimin iş başına geçmesinden az önce Malezya’ya giderek oraya yerleşir. Temmuz 1950’de romanın Çince nüshası Doğu Türkistan Edebiyatçı ve Sanatçılar Derneği tarafından Kuzeybatı Edebiyatçı ve Sanatçılar Kurultayının sergisine gönderilir. *Kuzeybatı Edebiyat Sanatı* dergisinin başmuharriri Hu Sai, romanı tesadüfen okur ve çok beğenerek dergide yayımlar. Yıllar sonra 1986’da böyle bir romanın olduğunu duyarak eseri arama imkânına kavuşan Uygur yazarları, aslı Uygurca yazılmış olan bu romanın Çince nüshasını bulurlar ve Çinceye çevirerek yayımlarlar. Çinceye çeviren Uygurca Mahmutcan İslâm çevirir. Roman ancak 1993’te Şinciang Halk Neşriyatı tarafından Uygurca olarak neşredilir.

Yazar Mehmet Emin Tohtı Ayup Kaşgar’da doğmuş, tahsilini Ürümqi’de yapmıştır. Tahsilini bitirerek bir süre Ürümqi’de çalıştıktan sonra Çin’in en büyük kültür merkezlerinden olan Şanghai’da ve daha sonra Hong Kong’a giderek sinema filmi üzerinde kurslar görür. Doğu Türkistan’a döndükten sonra dergilerde çalışır. Yayın organlarıyla iç içe olan biri ile, yazdığı eserini Uygurca olarak Doğu Türkistan’da yayımlayamamıştır. Yayın imkânının bu denli zor olduğunu

gösteren bu örnek dolayısıyla, zor şartlar altında yazılıp da yayımlanamayan başka Uygur eserleri olduğunu düşünmek mümkündür.

M. Tohtı Ayup'un *Kanlı Toprak* romanında 1930'lu yıllarda Kaşgar'da, müstebit Millîyetçi Çin rejimindeki Uygurların arasında geçen bir aşk faciası konu edilir.

Romanda yazar, konu olarak bir aşk faciası etrafında, dönemin bazı cahil ve zengin güç sahibi Uygurların şahsî çıkarları için, işgalci hükûmet güçleri ile iş birliği yaparak kendi halklarına zarar verdikleri görüşünü işler. Romanda Uygurların yaşayış tarzı, millî özelliklere sahip örf ve âdetleri son derece gerçekçi bir şekilde tasvir edilmiştir. Başarılı tabiat tasvirleri de romanda yer alır.

Şu ana kadar Uygur romancılarının yazdıkları romanlar içinde tarihî romanlar ağırlıklıdır. Millî kimliklerini korumak için yazılan bu romanlar Türk (Uygur) toplumu için belirli amaçlar taşımaktadır. Bu çalışmada incelenen romanlar içinde yer alan tarihî romanlar şunlardır:

1. <i>Satuk Buğrahan</i> (Sutuk Buğrahan)	Seyfettin Azizi
2. <i>İz</i> (İz)	Abdurrahim Ötkür
3. <i>Uyanan Topraklar</i> (Uyanğan Zemin) I ve II	Abdurrahim Ötkür
4. <i>Abdulkadir Damolla Hakkında Kıssa</i>
(Abdulkadir Damolla Hakkında Kisse)	(Hevir Timur)
6. <i>Erken Uyanan Adam</i> (Baldur Uyanğan Adem)	Hevir Timur
7. <i>İşte O Günlerde</i> (Aşu Künlerde)	Abdu'sattar Hamidin
8. <i>Ahiretten Gelenler</i> (Ahiretten Kelgenler)	Turdı Samsak
9. <i>Iskelayan Kurşun</i> (Çala Tekken Ok)	Abdullah Talip
10. <i>Unutulanlar</i> (Unutulgan Kişiler)	Ahet Turdı

Romanların sayıları fazla olmamakla birlikte, hepsi çok hacimlidir ve genellikle 450 sayfanın üzerindedir. 1008 sayfalık *Satuk Buğrahan* romanı en hacimli olanıdır. Romanların böyle uzun olmaları da yazarların modern roman sanatından çok, geleneksel hikâye anlatımını tercih etmekte olduklarını göstermektedir.

Romanlardan sadece biri, bir çeşit polisiye romandır: Yazar Zunun Tahir tarafından yazılan romanın adı *Sırlık Dilo'dur*. (Esrarlı Olay). Ancak bu eserin de

ele aldığı tarihî dönem 1980'li yıllardır. Romanda görevlerini savsaklayan tembel devlet memurları ile görevlerinin kendilerine sağladığı gücü, şahsî çıkarları için kullananlarla, görevlerini dürüst bir şekilde yaparak gerçekleri ortaya çıkarırlar anlatılmıştır. Bu romanın dışında kalanların konularını gözden geçirirsek ele alınan tarihî dönemleri de şu şekilde kümelendirebiliriz:

1. Karahanlı Devleti dönemi: Satuk Buğrahan ve onun önderliğiyle Uygurların İslâmiyeti kabulü (10. yüzyılın ikinci yarısı). *Satuk Buğrahan*.

2. Timur Halife liderliğindeki Kumul ihtilâli. (1905-1913) *İz* romanının konusu olan Timur Halife ihtilâli, *Erken Uyanan Adam*'da özet şeklinde verilir ve *Kanlı Toprak* romanında zikredilir. Doğu Türkistan Türkleri, 1760 senesinden beri 97 defa silâha sarılarak Çin hâkimiyetine karşı ayaklanmışlardır. Bu hâl Çinlilerde "Doğu Türkistan'da her üç senede bir küçük, her otuz senede bir büyük ayaklanma olur" sözünün bir atasözü hâline gelmesine vesile olmuştur.

Nitekim 1913 yılında Kumul'da patlak veren "Timur Halife Ayaklanması" da Doğu Türkistan'da üç yıl süreyle devam etmiş ve Timur Halife'nin kahramanlık hikâyeleri *İz* romanına konu olmuştur.

Abdurrahim Ötkür'ün *İz* romanı Uygur yakın çağ millî tarihinde en büyük yankı uyandıran, ama sonu trajedi ile biten "Timur Halife İhtilâli"ni belgesel nitelikte konu etmiştir. Romanda, 1911'de Kumul'da meydana gelen Çin-Mançoo hanlık hükûmetinin aşırı zulmü karşısında Timur Halife önderliğinde Çin istilâcılarına ve onun yordakçılarında Maksud Şah'a karşı yapılan mücadeleleri anlatır.

3. Hocaniyaz Hacı başkanlığındaki ikinci Kumul ihtilâli (1928-1942) Abdurrahim Ötkür'ün ikinci tarihî romanı *Uyanan Topraklar*'ın konusudur. Bu romanda 12.11.1933'teki bağımsız Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin kuruluşu ve yıkılışı ele alınmıştır. Hocaniyaz Hacı İhtilâli *Erken Uyanan Adam* romanında işlenir. *İşte O Günlerde* romanında daha kısa olarak verilir. Maksut Muhiti'nin Turfan'da şehit oluşu ikisinde de yer alır. *İz* romanının devamı olan *Uyanan Topraklar 1-2*'de 18 sene sonra aynı mekânda cereyan eden Hocaniyaz Hacı başkanlığındaki Kumul İhtilâli anlatılır. Zaman zaman gözyaşlarıyla, zaman zaman büyülenerek ve zaman zaman da ibret alarak okunan bu romanlarda tarihî gerçek-

ler hiçbir abartıya kaçmadan anlatılmıştır. Timur Halife ve Hocaniyaz gibi iki tarihî kahraman tipi günahıyla sevabıyla ortaya çıkmıştır ve ikisi de halkın içinden gelen büyük insanlar olarak tasvir edilmişlerdir.

4. Üç Vilâyet İnkılâbı: 12.11.1944'te kurulan bu yüzyılın ikinci bağımsız Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin hazırlık dönemi, kuruluşu ve yıkılışını (1940-1949) ele alan romanlar: *Ahiretten Gelenler*, *Iskalayan Kurşun*, *İşte O Günlerde* ve *Unutulanlar*.

Üç Vilâyet İnkılâbı'nı anlatan bu romanlarda Doğu Türkistan yakın çağ tarihindeki önemli olay "11 Bitiğ" (11 maddeli Ateşkes Anlaşması) konusu işlenmiştir. Yazar Ahet Turdı *Unutulanlar* adlı romanında 1940'lı yılların Kaşgar şehrinde geçen sosyal ve siyasî hayatı ele almıştır.

Yazar Turdı Samsak *Ahiretten Gelenler* adlı romanında Kaşgarlı genç Abdurrahman'ın hayatını konu ederek, Doğu Türkistan'ın 1940'lı yıllarındaki siyasî ve sosyal durumunu ve "Üç Vilâyet İnkılâbı"nı işlemiştir. Yazar romanda anlattığı olayların birçoğunu kendisi bizzat yaşadığı için dönemin havasını okuyucuya aynen aktarabilmiştir.

5. 1942'de Altay'da cereyan eden Altın Ayaklanması (Altın Yağlılığı) olayı *Iskalayan Kurşun* (Çala Tekken Ok)'da işlenmiştir.

6. 1958'de aydınlara yönelik gerçekleştirilen darbe devrimi, *Arayış* (İzdiniş) I'de konu edilmiştir.

7. Kültür Devrimi (1966-1976): Bunun dışında Kültür Devrimi döneminde yaşayan Uygurların hayatını konu alan romanlar sırasıyla şunlardır: *Arayış-II* (İzdiniş) Zordun Sabir; *Gülayım* (Gülayım), Samet Dugaylı; *Tanrının Hükmi* (Tanrının Hükmi), Tohti Ayup; *Yarışçılar Hakkında Kıssa* (Beygiçiler Hakkında Kisse), Muhammet Emin Sabir.

Bu tablo birçok romanın Kültür Devrimi dönemini ele aldığını göstermektedir. Bu da Kültür Devriminin Uygur hayatındaki derin etkilerinin delilidir.

Çin'in bütününde cereyan eden ve kültür yıkımı diye tanımlanan bu on yıllık Kültür Devrimi, insanlığın kültür tarihinde meydana gelen ibret verici, akıl almaz bir olaydır. Bütün gençliğin ruh sağlığını bozan ve manevî hayatını alt üst eden bir devrimdir. Kültür Devrimi, bu topluluğun paha biçilmez kültür değer-

lerini yok ederek yüzyıllar boyu alışlagelmiş örf ve âdetleri ile normal insanlık ilişkilerini bozmuştur. Yazarlar bu romanlarını devrimde olup bitenlerden haberi olmayan genç kuşakların bilinçlenmesi ve bütün bunlardan ders çıkarmaları için yazmışlardır. *Izdiniş* romanı 1980'lerde yazar Zordun Sabir tarafından hatıra şeklinde yazılmış ve birinci cildi 1984'de, ikinci cildi ise 1990'de yayımlanmıştır. *Arayış I-II*, 1950'li yılların sonundan 1970'li yılların sonuna kadar geçen sürede Doğu Türkistan'da yaşayan aydınların çileli hayatına ve ortak kaderine gerçekçi bir yaklaşımla ışık tutmuştur.

Uygur romancılığının kısa süre içinde büyük gelişmeler kaydettiğini hissettiren bu roman, devri başarıyla aksettirir. Yazar, romanda konu ettiği olayları kendisi bizzat yaşadığı hayattan seçtiği için son derece gerçekçi ve anlatımı akıcıdır.

Tohtı Ayub'un *Tanrının Hükmü* romanında yine Kültür Devrimi'nde yaşanan bir aile dramı konu edilmiştir. Çok parlak bir şair ve gazeteciyken istikbalini sönen; sadece kendisi değil, ikinci kuşak olan oğlunun da istikbalinin harap olmasına yol açan; mutlu bir ailenin parçalanmasına sebep olan tek suçlu, devletin yanlış siyasetinin mahsulü Kültür Devrimi'dir. Kültür Devrimi'nde akademisyen, gazeteci, şair, yazar vb. gibi binlerce aydın Nadir'le aynı kaderi paylaşmışlardır. Şanslı olanlar bir şekilde sağ kalabilmiş, şanssız olan binlercesi ise Kültür Devrimi'ne kurban giderek hayatlarını yitirmişlerdir. Romanda Nadir ile aynı hücreyi paylaşan, okuma yazması bile olmayan saf bir köylünün siyasî suçlu olarak idam edilmesi düşündürücüdür. Siyasetin ne olduğunu bilmeyen bu köylünün at arabası sokak duvarında bulunan Mao'nun resmini çizdi diye ölüme gönderilmesi o dönemin gerçeklerini yansıtır. Kültür Devrimi sırasında gerçekleşen bu tür olayların sayısını kimse bilmemektedir.

Kültür Devrimi'nin köy insanlarına getirdiği külfetleri konu eden bir roman da *Yarışçılar Hakkında Kıssa*'dır. Yazar bu romanında Kültür Devrimi'nde insan ilişkilerinin akıl almaz derecede bozulduğunu işlemekle birlikte gençlerin affedici olması gerektiği konusunda Aziz'i örnek olarak vermiştir. Bu davranışın asil ve mertçe bir davranış olduğuna işaret etmiştir. Bu romanı "iyiliğe iyilik her insanın işi, kötülüğe iyilik mert insanın işi" diyen Uygur atasözüyle özetlemek mümkündür. Bu da bir devir romanıdır.

Bu romanlarda anlatılanlardan Kültür Devrimi sırasında adaletin, toplum hayatının ve insanların ruh durumunun alt üst olduğu görülür. Bu romanlar 1970'li yıllardan itibaren yayımlanmıştır. Genç neslin tarihî roman olarak değerlendirdiği romanların bir kısmı kronik roman (devir romanları)dır. Yazarlar kendi nesillerinin siyasî hikâyelerini anlatırlarken sonraki nesillere o günlerin tarihini de hikâyeye etmiş olmaktadır.

Yukarıdaki tabloda da görüldüğü üzere aslında bu romanların çoğu yazarların bizzat şahit oldukları dönemlerle ilgilidir. Bu bakımdan onları tarihî roman saymak zordur. Ancak çok hızlı değişmelerin yaşandığı Uygurlarda, toplum hafızası sadece sözlü kültürle devam ettirilmektedir. Uygurlar kendi geçmişlerini okullarda öğrenemedikleri için son nesiller çok yakın tarihlerini bile bilmemektedirler. Yazarlar açısından kronik roman (devir romanı) sayılabilecek olan eserler okuyucu açısından bakıldığında tarihî sayılmaktadır.

Bu romanların içinde en çok ses getiren, Abdürrahim Ötkür'ün belgesel nitelikli tarihî romanı *İz*'dir. 1950'li yıllarda söylediği "İz" şiiri ile Uygurların gönlünde taht kuran yazar, şiiriyle aynı adı taşıyan romanıyla da Uygur tarihi denilen çölde atalarının bıraktığı izleri birer birer bulup çıkarır ve halkına gösterir. Şiiri ile bu romanlar arasında aşikâr bir yakınlık bulunmaktadır. Abdürrahim Ötkür, bu tarihi izleyen birkaç sene içinde *İz*'in devamı olan *Uyanan Topraklar- I, II* romanlarını yayımlar. Her romanında Doğu Türkistan'ın yakın tarihindeki büyük olayları kronolojik olarak ele alan yazar, büyük ilgiyle okunan bu romanların son cildi olan üçüncüsünü yazmaktan belli sebeplerden dolayı vazgeçtiğini II. cildin sonuna eklediği yazıyla bildirir ve okuyucularından özür diler. Eserin yazılamaması büyük üzüntü yaratır ama hiç kimse bunun cevabını aramaya gerek duymaz, çünkü rahatsız olan yönetim tarafından kısıtlanmış olabileceği herkesçe tahmin edilmektedir.

Daha sonra Seyfeddin Azizi tarafından yazılan Uygur tarihinin altın çağı Karahanlı Devleti döneminin işlendiği *Satuk Buğrahan* adlı roman yayımlanır. Uzun yıllar Doğu Türkistan'ın genel başkanı olan (Çin Halk Cumhuriyeti) devletine hizmet veren Seyfeddin Azizi'nin bu tutumu Uygur aydınlarını ve okuyucularını memnun eder.

Uygur yazarları hikâye (Proza) alanında başarılı bir sınav verirler ama romancılığa adım atar atmaz çeşitli siyasî sebepler ve daha sonraki aşırı sol rejim romanların ortaya çıkmasına ve gelişmesine izin vermez. Böylece bu görev bir sonraki kuşaklara kalmış olur. 1943'te yazılan *Kanlı Toprak* (Kanlık Yer) romanından sonra, Kayyum Turdi'nin 1978'de yayımladığı *Mücadele Yılları* (Küreşcan Yıllar) romanı Uygur romancılığında uzun bir aradan sonraki (yazma hürriyeti başladıktan sonra) bir başlangıç olur. Halbuki roman Türkiye'de bundan tam yüz yirmi sene önce 1870'lerden itibaren yazılmaya başlanmıştır.

Mücadele Yılları romanında, 1950'de komünist rejim geldikten sonraki devletleştirme yıllarındaki köy hayatı konu edilir. Yazarın romanda savunduğu, sosyalist rejimin üstünlüğüdür. Yazar bu ilk denemesinde, yıllardan beri süregelen sansürcü zihniyet baskısının yol açtığı alışkanlıkları sürdürmüştür. Düşünce özgürlüğünün yerleşmediği bir dönemde yazıldığı için bu eser birçok kusurdan kendini kurtaramamıştır. Her adımda hayal ürünü olduğu belli olan bu eserde yazar, sosyalist rejim propagandasına fazla kapılarak gerçek hayattan uzaklaşmış ve inandırıcılığını kaybetmiştir. Bu yalnız Kayyum Turdi'nin üslûbu değil, Uygur edebiyatında (siyasî sansürler sonucu) yıllardır devam etmekte olan ortak bir üslûptur. Bu dönemde bütün Çin ve Çin'deki azınlıkların edebiyatı için de aynı durum söz konusudur. Uygur edebiyatı devlet siyasetinin propaganda aracı olmaya mahkûm edildiğinden uzun süre belirli dar kalıplar içinde kalmıştır. Uygurların binlerce sene öncesinden başlayan edebiyatları olmasına rağmen, bu asrın başlarından itibaren bilhassa Çinlilerin etkisine girdikten sonra edebiyatlarında gerileme olur. 1949'da Komünist Çinlilerin yönetiminden, yani Mao İhtilâli'nden sonra bütün eski kitaplar (eski kültür) yakılıp yok edilir ve yasaklanır. O tarihten itibaren komünist propagandasını içermeyen hiçbir eser yayımlanmadığı için eser de yazılmaz. Bu durum 1970'li yıllara kadar devam etmiştir.

Mücadele Yılları'nın öteki Uygur romanlarından farklı bir tarafı da şudur: Romandaki düşmanlar¹ bir 'Şarkî Türkistan' devleti kurmak hayali yerine eski milliyetçi Çin hükûmetinin geri gelmesi hayalini kurarlar. Bu Uygurlardan çok

¹ Roman komünist döneminde yazıldığı için zenginler başlangıçtan itibaren sosyalizmin düşmanı olarak mahkûm edilir. Burada "düşman" zenginlerdir.

Çinlilere has bir düşüncedir. Yazar Çirlilerle Uygurları karıştırmaktadır: Daha önceki bir eserinde yer verdiği ayrıntı da bu çeşit eleştirilere hedef olmuştur. Bu ayrıntılar küçük bile olsa, yazarın kendi toplumuna yabancılaşmasını göstermesi bakımından önemlidir. Bu tür ayrıntıların Uygurların yaşayışına uymaması hikâyenin gerçek duygusu uyandırmasını engellemektedir. 1960-70'li yılların Çin komünist ideolojisini taşıyan roman, bu türün tek örneğidir.

Tarihî romanlarda Uygurların uzun, şanlı bir tarihleri olduğu belirtilerek, millî geçmişleriyle gururlanmalarına çalışılmıştır. Bu eserlerin yazarları arasında Çinlilerin hizmetinde bulunmuş ve sonra Uygur tarihini yücelten eserler yazmış olanlar da vardır. Seyfettin Azizi'nin kaleme aldığı tarihî roman *Satuk Buğrahan*'da Uygur tarihinin en parlak dönemi olan Karahanlılar Sülâlesinin (10. yüzyılın ikinci yarısı) Satuk Buğrahan dönemi tarihî, sosyal ve kültürel yönüyle işlenmiştir. Bunun dışındaki tarihî romanların ele alındığı dönem 1900'den Komünist Çin hâkimiyetinin başladığı 1950'ye kadar olan yarım yüzyıldır ki en yoğun millî mücadele savaşlarının yaşandığı dönemdir. Yazarlar bu yakın tarihi daha çok işlemişlerdir.

Abdurrahim Ötkür, *İz* romanında Uygur yakın çağ millî tarihinde büyük yankı uyandıran, ama Çinlilerin entrikaları ve Türk liderlerin cehaleti yüzünden trajedi ile sonuçlanan "Timur Halife" ihtilâlini (1900-1920) işlemiştir.

Millî kahraman Timur Halife, sonunda Çinlilerin tuzağına düşer. Timur'u son noktada tuzağa düşüren sebep Li Şufu adlı Tungan'ın (Müslüman Çinli) din kardeşliği duygusunu sömürmesi ve *Kur'anukerim*'i tutarak ettiği yemindir. Romanda bu tezgâhı, dönemin hükûmet başkanı Yang Zenshing kurar. Böylece dindar Timur, kendisini aldatmak için yanına dindar görünen bir casus yerleştirileceğini tasavvur bile edemez. Bütün dindarları kendisi gibi saf ve temiz sanır.

Turfan'da doğmuş, Uygurcaı Uygurlar kadar iyi bilen, Guçung'da bulunan Tungan (Müslüman Çinli) birliğinin başkanı Li Şufu din okulunda okumuş olduğu için İslâm dininin hükümlerinden haberdardır. Babası onu rütbeli biri olsun diye Çin okulunda (Şiao Tang) okutmuştur. Yang Zenshing ona "Siz benim Timur ayaklanmasını durduracak son çaremsiniz. Bu çare İslâm dininden nasıl yararlanılacağını bilmekle mümkündür. Eğer *Kur'an* vasıtasıyla Timur'un bana

güvenmesini sağlayabilirsiniz ve Timur'u bana getirebilerseniz, sizi büyük bir istikbal bekler.” (*Iz*, s. 347) der ve casusunu Timur'un yanına yerleştirir.

Uygurların millî varlıklarını korumada büyük bir öneme ve güce sahip olan İslâmiyet, düşmanın elinde yok edici bir silâha dönüşür. Çünkü Uygurlar Müslüman kardeşlerinden şüphe etmezler. Milletin güven duyduğu kahraman, saflığı yüzünden düşmanın neler yapabileceğini, sahte İslâm kisvesine bürünebileceğini bilmez ve mücadeleyi kaybeder. Birçok romanda bu özellik tekrarlanır.

Iz romanındaki Timur Halife ihtilâlinde genç bir savaşçı olarak yer alan Hocaniyaz'ın, *Iz*'in devamı olan *Uyanan Topraklar*'da, aynı mekânda yıllar sonra halka baş olup tekrar ayaklanması, Çin zulmüne karşı bu ayaklanmanın bütün Doğu Türkistan'ın millî kurtuluş mücadelesine dönüşmesi ve sonuçta Kaşgar'da Doğu Türkistan İslâm Cumhuriyeti'nin ilânı (12.11.1933) anlatılır. Savaşta akllara durgunluk verecek kadar kahraman olan Türklerin, politikada Çin ve Rus entrikalarına karşı aynı başarıyı göstermediği ve Hocaniyaz'ın Çinlilerin “tatlı diline” kanarak 20 sene öncesinde Timur Halife'nin düştüğü hatayı aynen tekrarlaması romanda anlatılır. Yıllar önce nasıl ki Yang Zenşing Timur Halife ihtilâlinin son perdesini Timur'u kurşuna dizdirerek kapattıysa, Şeng Şisai'yin de Hocaniyaz'ı asarak Kumul ihtilâlini bitirmiştir. Romanda Timur ihtilâlinde sağ kalan iki savaşçının (biri lider Hocaniyaz, ikincisi sıradan savaşçı Ensari) tarihin ikinci hatası işlenmeden önceki aralarında geçen konuşma etkileyicidir. Bu Hocaniyaz, Hacı'nın Çinlilerin tuzağına düşüp onlarla anlaşmak üzere Ürümqi'ye doğru yola çıkarlarken konuşulmuştur. Ensari Toksun'da Hacı'ya veda eder. Hacı kendisiyle Ürümqi'ye gelmesi için Ensari'ye ısrar eder. Ensari, Hacı'ya maziyi hatırlatarak Ürümqi'ye gitmenin yanlış olduğunu dile getirir.

“– Hayır gelmeyeceğim. Timur ağabey ve Amankul'un gözlerinden akan kanlı gözyaşlarıyla nemlenmiş kabirlerini görmeyim daha iyi.

Hacının yüreği sızladı. Onun geniş siperli asker şapkası ile daha da görkemli görünen yüzünü tarifsiz, acı bir ifade sarmıştı. Üzerindeki açık yeşil üniformasının yakasında altın general apoleti ışıltıyordu. Hacı üniforması üzerine bağladığı deri kemerini tutarak derin bir düşünceye daldı. Bir süre sessiz kaldıktan sonra Hacı:

– Böyle saçma şeyler düşünme! O olayların hepsi geçmişte kaldı. Şing Duban ile aramızda anlaşma imzalandığını biliyorsun. Bu anlaşmaya koskoca bir devlet (SSCB) kefil oldu, -dedi.

– Hacı ağabey, ben te Aksu'dayken size söyledim. Bu anlaşma Allah'ın kelâmı olan Kur'an-ı Kerim'den daha mı kutsaldır? Li Şufu denen Müslüman soytarı Timur ağabeyimize Kur'an-ı Kerim üzerine yemin etmemiş miydi? ama sonra ne yaptı, unuttunuz mu? Gidecekseniz kendiniz gidin. Ben gelmeyeceğim” (Uyanan Topraklar, s. 376).

Bu satırlar, Uygurları uyandırma ve düşmanın eskiden neler yaptığını Uygurlara öğretme amacını taşır.

Çinliler çok hilecidirler. Uygurlar sürekli Çinlilerin entrikalarına maruzdurlar. Uygur kahramanları merttirler. Oyun bilmezler ve daima Çin hilelerine kurban olurlar. İstiklâllerini kaybetmeleri ve yenilmeleri; 1) cahillikten 2) kendi aralarındaki kavga dövüşten 3) düşmanla iş birliğine girişen çıkarıcılardan kaynaklanır.

Uyanan Topraklar'da yer alan Hacı'ya yazılmış bir mektup:

“Allaha ısmarladık Hacı ağabey! Sizi Allaha emanet ediyorum. Hakkınızı helâl edin. Bu dünyada görüşemezsek öbür dünyada görüşürüz. Biz çok ulu ve kutsal bir davaya başlamıştık. Niyetimiz dürüst (halis) olduğu için bütün yurt halkı bizim peşimizden gelmişti. Allah bize zafer, şans vermişti. Ah keşke. Sonuçta biz kaybettik. Kaybetmemize cahilliğimiz sebep oldu. Cahilliğimizden dolayı kandık, kandık, kandık. Düşmanlarımızın bize tuzak kurduğunu anlayamadık. Kimse bizim kadar aptal olamaz! Yarın mahşer günü binlerce şehidimizin yüzüne nasıl bakarız? Allaha ne cevap veririz acaba? Sözüm kaba oldu ama beni affedin!” (Uyanan Topraklar-II, s. 436)

Bu mektup, Doğu Türkistan'ın bağımsızlığı için Hocaniyaz Hacı ile birlikte omuz omuza savaşan Turfan savaşçılarının lideri General Mahmut Muhiti'ye aittir. Mahmut Muhiti Hacı ile Ürümqi'ye gelmek istemeyenlerdendir ve bu onun Hocaniyaz Ürümqi'ye gittikten sonra Hacı'ya yazdığı son mektuptur. Uyanan Topraklar-II romanının sonunda yer alan bu mektup âdeta bu dönem tarihinin kapanış bildirisi.

Bu romanları okudukça Bilge Kağan'ın yazıtında söylenenlerin ne kadar doğru olduğunu anlamak mümkündür. Çinliler 7. yüzyıldan beri aynı yöntemleri uygulamış ve hep başarmışlardır. Uygurların Bilge Kağan'ın sözlerini unutmaları veya dikkate almamaları onların aynı yanlışları yıllar boyu tekrarlamalarına yol açmıştır.

Uygur toplumu düşmanlarla karşı karşıyadır ve bu yüzden çok dikkatli olması gerekmektedir. O yüzden yazarlar romanlarında, roman kahramanlarının ağzından halka öğütler verirler. Bu romanlarında sık sık karşılaşılan unsurlardan biridir. Yazarlar bu yolla okuyucuları eğitmeye ve aydınlatmaya çalışırlar. Tıpkı *Orhun Yazıtları*'nda Bilge Kağan'ın söylediği gibi:

“Çin milletinin sözü tatlı, ipek kumaşı yumuşak imiş. Tatlı sözle, yumuşak ipek kumaşla aldatıp, uzak milleti öylece yaklaştırmış. Yaklaştırdı, konduktan sonra kötü şeyleri o zaman dönüştürmüş. İyi bilgili insanı, iyi cesur insanı yürütmezmiş. Bir insan yanılrsa, kabilesi, milleti, akrabasına kadar barındırmazmış. Tatlı sözüne, yumuşak ipek kumaşına aldanıp çok çok Türk milleti öldün; Türk milleti, öleceksin!”

“Türk, Oğuz Beyleri, milleti işitin: Üstte gök basmasa, altta yer delinmese, Türk milleti, ilini, töreni kim bozabilecekti?

Ey Türk milleti kendine dön!”².

Orhun Abideleri'nde bu 1262 sene önce yazılanlar, Uygur romanlarında yazılan öğütlerin özeti mahiyetindedir ve bu yazılanlar hâlâ daha ciddi boyutlarda geçerliliğini korumaktadır.

Bütün bu romanlarda Uygurlara karşı Çinlilerin yürüttüğü politikanın temel prensipleri görülmektedir. Bazen de Çinlilerin ilk bakışta halkın lehineymiş gibi görünen bazı uygulamaları, aslında Uygur Türklerinin aleyhinedir. Ama yaşanmadan anlaşılması güçtür. Mazide olanların hatırlanması ise her zaman o anın ihtiyaçları dolayısıyla hoş karşılanmaz. *İz* romanında anlatılan ve Kumul'da cereyan eden bir ayaklanma sonucunda Çinliler halkın isteklerini yerine getireceklerine dair söz verirler fakat:

2 Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yayın Evi, İstanbul 1986, s. 18, 38. Talat Tekin, *Orhun Yazıtları*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988, s.5 (KT G 6).

1. Halka ekmekleri için toprak dağıtılıyor. Uygurlar da bunun bir tuzak olduğunu bilmedikleri için istediklerinin bir kısmına kavuştuklarını zannederek ayaklanmaya son veriyor. Fakat toprak verimsiz çıkıyor.

2. Ekilen topraktan alınacak vergi önceden tespit ediliyor. Fakat verimsiz topraktan alınan ürünle o vergi ödenemiyor. Bunun sonucu olarak Uygurlar biriken borçlarla köle durumuna düşürülüyor.

3. Tarım aletleri ve ihtiyaçları sadece Çinlilere veriliyor ve onlar vergiden muaf tutuluyor.

Çinlilerin, Uygurların atalarına yaptığı sayısız haksızlıkların bazı ayrıntıları bu şekilde tarihî romanlarda ortaya konuluyor.

Hâlen Çin'e bağlı özerk bölgede yaşayan Uygurlar bu romanlarda da görüldüğü gibi halkı aydınlatmak amacı ile yazmaktadır ve bu satırları okuyan Uygurlar, eski günlerde yapılanlarla, yaşadıkları günlerde kendilerine uygulanan politikayı kıyaslama imkânına sahiptirler. Uygur millî uyanışı bu edebiyat eserlerine aksetmiştir. Roman yazarları tıpkı eski günlerin destanları, hikâyeleri gibi romanı da Uygurları aydınlatmak amacıyla kullanmaktadırlar. Roman Uygurlar için sadece güzel sanatların bir ürünü değil, tarihin, geçmiş tecrübelerin, millî kahramanların ve düşmanların, Uygur örf ve âdetleriyle birlikte tanıtıldıkları için birleştirici bir işleve sahiptir. Yazarların da yakın tarihin şahitleri oluşu, anlatılanları yer yer belge hâline sokarken, Uygur Türkçesi de bu eserler ile yeni ifade imkânlarını zorlamakta ve şimdilik hikâye anlatım geleneklerini devam ettirmektedirler.

Yazarlar Uygur destanlarından, halk koşuklarından yararlanmıştır. Bu destan ve halk koşukları Çin Manço istilâcılara karşı mücadeleler, zaferler, acılar ve zulümleri anlatmaktadır. Atasözleri çok kullanılır. Masallardan yararlanılmıştır. Romanlarda klâsik eserlerin asıl adları verilir, hatta kısa bilgiler de eklenir. Lâtifelere yer verilmiştir. Kısacası, bu romanlar köklü halk edebiyatından beslenmiştir denilebilir. Olayların akışına ve anlatılmak istenen amaca uygun olarak Uygur destanlarından örnekler verilebilir. Meselâ *Ahiretten Gelenler*'de "Seyit Noçı Destanı" zikredilir.

“Şehit Noçı Destanı”nda, Aksu valisi kurnaz Çinli Kaşgar valisine (Çinli) götürmesi için kahraman delikanlı Seyit’e mektup verir. Destanda kendi ölüm fermanı yazılan bu mektubu, mert delikanlı Seyit’in saflık yaparak içinde ne yazdığına bakmadan kendi elleriyle Kaşgar valisine götürüşü hikâye edilir. Dağı devirecek kadar güçlü ve meşhur bir kahraman olan Seyit, kendi ölüm fermanı yazılan zarfı dürüstlüğünden dolayı hiç açıp bakmaz. Aylarca yol yürüyerek emaneti yerine ulaştırır. Karşısındakine gülümserken tuzak düşünen Çinliyi kendi insanları gibi düşünen Seyit Noçı³, hiç şüphelenmez. Dolayısıyla elindeki ölüm fermanı olduğu aklının ucundan bile geçirmez ve sonuçta öldürülür. Döneminde kahramanlığıyla meşhur olan bu temiz kalpli delikanlı cahilliğinin kurbanı olur. Romanda bir mahpusun ağzından onun hikâyesi şöyle anlatılır:

“– *E» delikanlı, görünüşünüzden özel bir olduğunuz anlaşılıyor. Söyleyin bana kimsiniz?*” - demiş yaşlı adam. *Onun Seyit Noçı olduğunu anlayınca, adam tekrar tokalaşmış, hâl hatır sormuş. Seyit’ten misafiri olarak kalmasını istemiş ama Seyit işi olduğu için kalamayacağını söylemiş. Yaşlı adam Seyit’e demiş ki: “Oğlum, taşıdığın mektup nedense bende bir şüphe uyandırdı. Acaba açıp bir okutsak olmaz mıydı?”*. Seyit Noçı şu cevabı vermiş:

*Emanete hıyânet,
Namert işidir.
Felâketin sevdiği
Korkak kişidir.*

*Gelmişse ecel eğer,
Canı alır.
Sular gider altında
Taşlar kalır..” (Iskalayan Kurşun romanından, s. 21)*

Çinliler bu hilelerini savaş meydanlarında da sürdürürler. Tarihten alınmış aşağıdaki örnekten, Çinlilerin savaş meydanında Türklere karşı öteden beri uygulayıp geldikleri savaş taktiklerini görmek mümkündür.

“Gün daha yeni ağarmıştı. Hava alanının doğu tarafına on küsur kilometre mesafede, arkasında yüksek toz bulutu bırakarak Millî Ordunun atlı askerleri

3 Noçı: korkmaz, kahraman anlamına gelir.

gelmekteydiler. Onlar hava alanına yaklaştıklarında Altınlarım'a saklanan düşman askerleri beyaz bayrak çıkararak teslim işaretini verdiler ve arkasından da tüfeklerini ters tutarak teslim etmek için yaklaşılmaya başladılar.

Millî Ordu askerleri beyaz bayrağı görünce bunun bir tuzak olduğunu akıllarına getirmediler. Onlar beyaz bayrağa inandılar. Etraf dümdüzdü. Birkaç yüz kişiden oluşan hilekâr “beyaz bayraklılar”, Millî Ordu askerlerinin yanına yaklaşıncaya, hemen kurşun yağdırmaya başladılar. Dalgınlığa gelen Millî Ordu askerleri kendilerini toparlayana kadar birçok şehit verdi, boş yere kan aktı. Artık geri çekilmekten başka çareleri kalmamıştı. Bu olaydan sonra Kuçar'dan gelen Ma Tuanzhang'ın vahşî askerleri fırsatı kollayıp yine Bay nahiyesini büsbütün yağmaladılar. Durum bir faciaydı. Milliyetçi Çin ordusu kanlar içinde yüzerek ganimet topluyordu. Sokaklarda görüneni vuruyor, anaların babaların yüreğini parçalıyordu. Çocukların kafalarını mızraklarının ucuna geçirerek eğlenmekte, bebeklerin bacaklarından tutup ikiye ayırmaktaydılar...

Şans eseri, çok geçmeden Millî Orduya bağlı yeni kuvvetler yetiştiler. Millî Ordu askerleri buradakilerle birleşerek çoğaldılar ve tekrar canlanıp kuvvetlendiler.

Millî Ordu kuvvetlerinin hücumu yeri göğü inletti. Ecel şaşkınlığında kalan düşman bez ayakkabılarının koltukları altına kısırdıkları gibi kaçtılar.” (Iskalan Kurşun romanından, s. 330).

Son cümledeki “bez ayakkabı”, Uygurlara göre Çinlilerle özdeşleşmiş sembolik bir ifadedir. O cümleyi okuyan herhangi bir Uygur Çinlilerden bahsedilmekte olduğunu anlar. Romanda “bez ayakkabı” kelimesi özellikle Çince olarak “hai” diye telâffuz edilmiştir. Böylece Çinliler kelimesini kullanmadan da Çinlilerden bahsetmek mümkündür. Çünkü bez ayakkabı giymek Çinlilere özgü tipik âdetlerden biridir. Bugün sağlık ve rahatlık açısından Uygurlar da dahil olmak üzere dünyada insanlar bez ayakkabılara yönelmektedirler ama eskiden daha çok hayvancılıkla uğraşan Türkler deri ayakkabı giydikleri için bez ayakkabı giyenlere köylü gözüyle bakarak küçümserlerdi. Bu ifadede de küçümseme vardı. Diğer romanlarda da bu tür ifadeler rastlamak mümkündür.

Eserlerde genellikle Çinlilere karşı ihtiyatlı bir dil kullanıldığı, Çin yöneticilerinin kötülendiği, fakat sıradan Çinlilere karşı düşmanlık beslenmediği görülür. Düşmanlığın Çin halkına değil, Çin hâkimiyetine karşı olduğunu göstermek için askerlikte, ceza evlerinde vb. Çinlilerle kurulan dostluklar işlenir. *Unutulanlar* (Unutulğan Kişiler) ve *Ahiretten Gelenler* (Ahiretten Kelgenler)'de bunun tipik örneklerini görmek mümkündür. Yazarların asıl kızdıkları, düşmanlar karşısında zayıflık gösteren, Çinlilerle veya Ruslarla iş birliği yapan Uygurlardır.

Milliyetçi Çin hâkimiyetinin Uygurlara gözdağı vermek için sık sık yaptıkları askerî manevralara yer verilir. Düşman bir toplumda bir arada yaşayan Uygurların atalarının neler çektiğini anlatmak amacıyla iç paralayan sahneleri tasvir edilir. Bunlar işkence ve katliam sahneleridir. Çinlilerin “deriyi ters yüzlemek” dedikleri en korkunç işkence sahnesi *Iskalayan Kurşun* (Çala Tekken Ok)'da geçer (s. 290). Gizli veya açık yapılmış toplu katliam sahneleri vardır. Bu tür işkence ve katliamın çeşitli türleri bu tarihî romanların hemen hepsinde anlatılır.

Uygurların başlarından geçenler anlatılırken, Uygurlarla öteki Türk soyları arasındaki yakınlık vurgulanır. Yazarlar, kardeş Türk boylarına mensup şahıslara da eserlerinde sık sık yer vererek onlardan büyük saygı, sevgi ve övgülerle söz ederler. Bu şahısları kardeşçe dayanışmaya örnek olarak gösterirler. Ortak Türk ruhunu devam ettirmek için Çinlilerin kışkırtmacı politikalarına işaret edilir. Milliyetçi Çin'in Kazak halkına yaptığı zulmü ve Kazakları öldürmeleri çarpıcı örneklerle anlatılır. Uygur-Kazak kardeş iki toplumu birbirine düşürmek için Çin yönetiminin her çareye başvurduğuna işaret ederek Kazak halkına da mesajlar gönderilir. Turdı Samsak'ı *Ahiretten Gelenler* romanında, Çinli askerler bir Uygur genciyle evli Asime adlı Kazak genç kadını öldürdükten sonra, suçu Uygurların üzerine atmaya çalışırlar.

Romanda yazar, Milliyetçi Çin'in Altay'da yaşayan Kazaklara da nasıl eziyet ettiği, yağmaladığı, onları nasıl kullandığı ve öldürdüğü hakkında birçok acı olay anlatmıştır. Kazakların Çinliler tarafından öldürülen kahramanları hakkında söyledikleri koşuklara Kazak lehçesiyle yer vermiştir. Yazarların hepsi Çin ve Rus baskıları karşısında Uygur millî kimliğini ortaya çıkarmak için tarihten yararlanmışlardır.

Tarihte yaşanmış olaylar ve kahramanlıklar Uygur aydınlarının gençliğe gösterdiği örnekler olmuştur. Okullarında 1980'lere kadar tarihleri okutulmadığı için geçmişi tanımayan Uygur gençlerine, çoğu yazarlar kendi şahsî tecrübelerini, atalarından duyduklarını anlatan kitaplarıyla öğretici olmuş ve Uygur edebiyatına büyük katkıda bulunmuşlardır. Bu romanlarda Uygurların yaşayışlarıyla ilgili evlenme, doğum, düğün, ölüm gibi âdetleri, yemek ve giyim alışkanlıkları anlatılmıştır. Yazarlar bilhassa aile ilişkilerinde Çinlilerden farklı olduklarını ve Çinlilerin aldatıcı yumuşak görüntüsüne aldanmamak gerektiğini göstermişlerdir. Uygur toplumunu geri bırakan taassup karşısında da Uygurları uyanmaya çağırmaktadırlar. Çinlilerin, Uygurların birliğini bozmak için aralarına nifak soktuğuna dikkat çekerler.

Kutluk Efendi, başında bulunduğu Uygur askerlerinin köy kökenli olanları ile şehirli olanları arasında bir tartışmaya şahit olur. Bu duruma çok üzülür ve onlara şöyle der:

“Biliniz ki, bu hâlimiz Kang Lüzhang’ı sevindirir! Onlar bizim içimizden böyle parçalanıp birbirimize saldırmamızı, yani sağ elimiz ile sol elimize vurmamızı ve birbirimizi kırıp öldürmemizi istemektedirler. Onların bize karşı eskiden beri kullanıp geldikleri “kendi yağında kendi etini kavurma” denen hilesi işte budur. Biz bunun derdini az mı çektik? Zararını az mı gördük?” (Unutulanlar, s. 401)

Bu sahneler Göktürk abidelerindeki Türkleri Çinlilere karşı uyanık olmaya çağırın komutanların uyarılarının tekrarıdır. Çinlilerin Türkleri kontrolleri altında tutmak için başvurduğu yollardan biri baş edemediği Türklere yetki vererek yok etmektir.

Efsane liderler olan Timur Halife’yi de, Hocaniyaz Hacı’yı Doğu Türkistan’ı beraber yönetmek için Ürümçi’ye getirip sözde “yetkilendirerek” tuzağa düşürürler. Bu şekilde barış sağlayıp Uygurların silâhlarını bıraktırdıktan sonra vadedtiği bütün sözleri unuttur, ihanet eder ve asıl yüzünü göstererek Türkleri soktukları kafeste yok ederler.

Çinliler yobazlara daha kolay ulaşmakta ve onlar vasıtasıyla Uygurların dinî duygularını istismar etmektedirler. Ayrıca Uygurları ilimden de uzaklaştırmaya

çalışmaktadırlar. Çinlilerin bu propagandası Uygur millî kimliğini uyandırmada bir sıkıntı yaratmaktadır. Çünkü Uygurlar Müslümandır. Uygur millî kimliğindeki bu özellik mutaassıplar ve Çinliler tarafından kullanılmak istenmektedir.

Romanların hepsinde Türklerin eğitime önem vermeleri vurgulanır.

“Cahillik bizi yok olmaya doğru sürüklüyor. Batuk, kardeşim, cehalette kalan ebediyyen horluğa, esirliğe mahkûmdur! Aklından çıkarma, sen daha gençsin. Ne kadar çok okursan hepimiz için o kadar faydalı, o kadar iyidir!...

...

Milliyetçi Çin hükûmeti, ister Yang Zengşing olsun, ister Şeng Şisai olsun, hepsinin amacı aynıdır: bizleri ebediyyen cahil bırakmak. Eskiden beri hep böyle sürüp gelmiştir. Görüyor musun? Gene olan maarifimize (eğitimimize) olmuş. Okullar kapanmış ve öğrenciler dağıtılmış.” (Unutulanlar s. 45, 51).

İz romanında bunun sebebi olarak yer alan Yang Zengşing’in şu sözlerine yazar yüreklilikle yer vermiştir:

“Uygurların Çinlilere, Çinlileri Uygurlara karşı kıskırtıp birbirine düşürürsen amacına ulaşman mümkündür. Benim en korktuğum şey Çinli, Uygur, Kazak, Moğol ve diğer milletlerin birbirleriyle dost olmalarıdır. Maarifle gözlerinin açılmasından daha da korkarım. Bunlar cahillik zincirini kırıp birbirleriyle dost olurlarsa, onları idare etmek çok zor olur. Cahillik devam ettiği ve araları hep açık tutulduğu sürece onları idare etmek kolay olur. Onun için her bakımdan kuvvet dengesini korumak lâzım. Onlara kesinlikle birleşme fırsatı vermemek lâzım. Ancak o zaman hepsi kendi dertleriyle uğraşmaktan ayaklanmaya fırsat bulamazlar, bu bir. İkincisi, Uygurlarda “Kendi yağında kendi etini kavurmak” diye bir deyim olduğunu duydum. Gerçekten de (kuzu) eti kendi yağında kavrulursa, hem lezzetli, hem tasarruflu oluyor. Uygurlarda gene “sapı özünden” diye bir deyim de varmış. Bunun anlamı baltanın sapı ağaçtan olur ama sapı ağaçtan olan balta ağacı keser” demek oluyormuş. Gerçekten de baltanın sapı eğer demirden (çelik) veya başka metalden olsaydı kolu geri silkeleyerek eli acıtırı. Demek ki eğer Uygur Müslüman halk ayaklanırsa, meselâ Kumul’daki Timur ile Turfan’daki Muhittin gibi, onları kendi insanların eliyle bastırıldığı zaman bir taşla iki kuş vurmuş olursun. Yani ölen de, öldüren de onların kendi-

sinden olacak. Senin eline kan bulaşmayacak. Eski bilginlerimizin yabancıyı yabancıların eliyle idare etmek dedikleri işte budur. Gördüğünüz gibi ben bu Uygur Müslümanlarını kullanmasını iyi bilmeseydim, benim burada ayakta kalmam da mümkün olmazdı. (s.330).

Uygur romanlarında yer alan tarihî dönem uzundur. Yazarlar böylece Uygurlara Çinliler kadar uzun bir geçmişleri olduğunu hatırlatmak istemektedirler. Yer yer lirik anlatım tarzı görülmektedir. Bu romanlar bütünüyle geleceğin Uygur romanını besleyecek ve Uygurların Çinlilerle asırlardan beri devam eden mücadelede yaşadıkları hazin olaylar gelecek nesillerin ibret alması amacıyla yazılmışlardır. Bu bakımdan bu romanların sanat değerinden daha çok tarihî, sosyal ve ideolojik önemi bulunmaktadır. Bu romanlarda tasvir edilen ideal kişiler Satuk Buğrahan, Timur Halife, Hocaniyaz Hacı, Abdulkadir Damolla, Abdulhaluk Uygur, Lütfullah Mutallif, Kutluk Efendi'dir. Bu tarihî kişiler Uygurlara örnek olması için işlenmiştir. Yazarlar yine Uygur kültürüne önemli katkıları olan ve anılması gereken tarihî şahıslar hakkında, onların hayatı ve faaliyetlerini konu alan romanlar yazmışlardır.

Bu tür romanlarda, Türk toplumuna geçmiş tarihî şahısların ölümsüzleşmesi ve unutulmaması, kahramanların halkı için yaptıkları faaliyet ve mücadelelerin genç kuşaklara tanıtılması, onların yaşadıklarından geçmişe bakarak bugün için ders çıkarılması amaçlanmıştır. Bu tarihî şahısların bir kısmı romanlarda tekrarlanmıştır. Ortaktır. Bazı kahramanlar destan ve efsane kişileridir. Bunlar toplum için örnek davranışlarıyla anlatılırlar. Eğitim alanındaki meşhurlarından birisi Abdulkadir Damolla'dır. Hikâye Hevir Timur tarafından *Abdülkadir Damolla Hakkında Kıssa*'da anlatılmıştır.

1862 Kaşgar doğumlu, tahsil yılları Kaşgar, Buhara, Kokand, Semerkant ve Ufa gibi ilim merkezlerinde geçen, İstanbul ve Mısır'a kadar giden Abdulkadir Damolla'nın hayatı ve faaliyetlerinin anlatıldığı roman kendi adını taşımaktadır. Dönemin meşhur, bilgili, en ileri görüşlü olan bu şahıs yurt dışında tahsilini bitirip döndükten sonra Kaşgar'da kadılık görevi yapmıştır. Eğitimde birçok faydalı reformlar yaparak, Kaşgar'da asırlardır süregelen eski eğitim sistemine halkın gerçek ihtiyacı ve devrin taleplerine uygun değişiklikler getirmiş, eğitim

sahasını dersin anlaşılmasını kolaylaştıran dersliklerle yepyeni bir düzene sokmuştur. Ama bu başarıların elde edilmesi için Manço Çin hükûmetinin ve bazı mutaassıp güçlerin çıkardığı çeşitli zorluklarına göğüs germek zorunda kalmıştır. Abdülkadir Damolla Milliyetçi Çin yönetiminin kışkırtmasına kanan bazı mutaassıp güçler tarafından 1924’de suikastle öldürülür. Romanda Abdülkadir Damolla kendi adıyla geçer.

Erken Uyanan Adam (Hevir Timur): Bu romanda Abdulhalık Uygur’un hayatı ve faaliyetleri ele alınmaktadır. Abdulhalık Uygur 9.2.1901 Turfan doğumludur. 1920’li ve 30’lu yıllardaki Doğu Türkistan’ın bağımsızlık mücadelesi esnasında Aksu ve Ürümqi gibi şehirlerde çağdaş okullar kurmuştur. Şiirleri ile Uygurları cahillikten, batıl inançlardan kurtulmaya ve çağdaş milletler arasında yerini almaya çağırır. Bu suçu yüzünden 13 Mart 1933’te Şeng Şisai tarafından idam edilmiştir. Tarihî roman *Erken Uyanan Adam* işte bu tarihî şahsın ölümünün 50. yılına armağan olarak yazılmıştır.

Bunun dışında Abdullah Talip’in kaleme aldığı Lütfullah Mutallif’i anlatan *Helezon Dalgaları* (Kaynam Örkeşi) ise bu çeşit romanların ilki sayılır. Bu romanda, henüz 22 yaşında şöhretin doruğundayken “siyasî fikir suçlusu” olarak, Milliyetçi Çin yönetimi tarafından 1944 yılında idam edilen şair Lütfullah Mutallif’in, bağımsızlık mücadeleleri ile dolu geçen kısa hayatı anlatılmıştır. Yazar bu romanında söz konusu kahramanı başarıyla canlandığı gibi 1940’lı yıllardaki Doğu Türkistan’ın siyasî, içtimaî durumunu da anlatmıştır.

Bütün bu eserlerde tasvir edilen kahramanlar genellikle tek boyutludur. Destan kahramanları gibi düz karakterlidir. Eserlerin kurgusunda modern dünya romanının karmaşık şekillerin bulunmamaktadır. Hikâye geleneği içinde anlatılmışlardır. Zaman zaman hikâyenin içinden kişinin mazisiyle ilgili açıklamalar yapılmakla birlikte anlatım tarihi sıralamaya uygundur.

Arayış romanında yazar son olarak şu mesajı verir: Devrimden kalma fırsatçılar ve haksızlıklar tamamen bitmemiştir; her sahada özellikle akademik kurumlarda yönetici kadrolar kötü insanlardan tamamen arınmamıştır; daha ıslah edilmesi gereken çok şey vardır.

Eserlerde işlenen öteki idealist kişiler, kendi yaşadıkları dar çevreyi düzeltmeye çalışan, bu amaçla, okullarını bitirdikten sonra köylerinde çalışmaya giden, genç köylülerdir. Romanlarda bu amaçla çalışan hem erkek, hem de kadın kahramanlar bulunmaktadır.

Arayış romanı Kültür Devriminin kurbanlarından olan genç bilim adamının idealist gayesi uğruna verdiği mücadelesi ve aşkıyla birlikte zengin ve yoğun iç dünyasının tasvir edildiği içtimaî bir romandır. Roman, Uygur romanları içinde önde gelenlerden biridir. Romanda yazarın dili, anlatımı ve üslûbu mükemmeldir. Yazarın yetişme tarzı romanda anlatılan Ala'nın izlediği çizginin aynısıdır. Yazarın biyografisine bakıldığında romanda anlatılan Ala'nın kendisi olduğu görülür.

Devlet idaresinde bulunan hırsızlar ve ahlâksızlar, kolaylıkla düşmanlarla iş birliğine girmekte veya onlar buldukları yerde iyileri ve ülkücüleri mutsuz kılmaktadırlar. Bunların macerası anlatılırken kötülere geniş yer verilmiştir. Fakat kötüler de Çinliler tarafından işlerine gelmeyince kolaylıkla bir kenara atılmaktadırlar. Yazarlar onların akibetlerini belirtirlerken ortaya bir çeşit örnek koymak istemişlerdir.

Çalışanların kıymetlerinin bilinmeyişi, tembellerin eleştirilmesi eserlere kuvvetli bir sosyal tenkit unsuru eklemektedir. Kişilerin kusurlarını düzeltecek vasıta eğitimidir. Ayrıca düşmanların uygulamalarını öğrenmek de Uygurları güçlü kılacaktır.

Kadın kahramanlar: Okumuş kadın kahramanların Çinli veya Çinlilerle iş birliği yapanlar tarafından rahatsız edilmeleri, onların ülkelerine ve halklarına yapacakları hizmetleri etkilediği gibi, şahsî mutluluklarını da engeller (Örnek: *Gülâyın Romanı*). Doğdukları köylere dönen kadınlar, büyük şehirde edindikleri alışkanlıklarla köylerinde ilk anda yadırganırlar. Romanlarda bu noktalar ufak ayrıntılar hâlinde yer almakla birlikte, Uygurların karşılaştıkları sahneleri andırır. Romanların uyandırdıkları gerçeklik duygusunda bu ayrıntıların önemi büyük olduğu gibi, ayrıca bu ayrıntılar, Uygur örf ve âdetlerinin tespiti bakımından da önemlidir. Romanları ayrıca haiz oldukları folklor malzemesi bakımın-

dan da incelemek mümkündür. Hem Uygur yaşayışıyla ilgili bin bir ayrıntıyı içlerinde barındırdıkları, hem tarihî bilgi verdikleri, hem de ülkücü kahramanları tanıttıkları için ilerde bu eserlerin edebî olmaktan çok belgesel nitelikleriyle edebiyat tarihindeki yerlerini alacakları şüphesizdir. *İz* romanı ise uyanış devrinin en seçkin eseri olarak ayrı bir yer bulacaktır.

Hentüz başlangıç yıllarındaki Uygur romanı yakın tarihin yankılarını tespit ve geleceğe aktarma amacını taşıyan, ilerde Uygur sanatçılarının işleyecekleri malzemeye sahiptir. Gerçekler yer yer aşk hikâyeleriyle birleştirilerek anlatılmıştır. Böylece Uygurların aile münasebetleri ve aşkları da dile getirilmiştir. Bu eserler mükemmel sanat eserleri olmaktan çok Uygur kimliğinin kaybolmasını engelleyecek tarihî belgeler niteliğini de taşımaktadır.